

УДК 343.222.4 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.54>

ДЕЯКІ КРИМІНОЛОГІЧНІ ПОКАЗНИКИ БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Турлова Ю.А.,
*доктор юридичних наук,
старший дослідник зі спеціальності 081 Право,
провідний науковий співробітник відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України,
почесний працівник прокуратури України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0508-2087>,
e-mail: turlova@ukr.net*

Колісник С.В.,
*здобувач ступеня доктора філософії,
відділ проблем кримінального права, кримінології та судоустрою,
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-7367-6931>,
e-mail: kolisnik_sergiy@ukr.net*

Турлова Ю.А., Колісник С.В. Деякі кримінологічні показники безгосподарського використання земель.

У статті на основі офіційних статистичних джерел проведено довгостроковий кримінологічний аналіз стану безгосподарського використання земель в Україні за період 2002-2023 років. З'ясовано абсолютні, середні та відносні показники, зокрема рівень і динаміку злочинів даної категорії. Розраховано загальну кількість облікованих злочинів досліджуваної категорії (1240 злочинів), їх середньорічне значення (56 злочинів) та значення середнього темпу приросту (22,9 %). Використовуючи поліноміальну функцію 5-го порядку побудовано тренд, що описує динаміку досліджуваних злочинів. Обрана модель із достатньою точністю відображає тенденцію розвитку процесу (коефіцієнт детермінації $R^2=0,916$) та дозволила виокремити та охарактеризувати чотири умовних періоди, що відображають основні тенденції безгосподарського використання земель в Україні.

Аналіз практики застосування кримінально-правових норм, якими відповідно до Закону України від 19 грудня 2019 року № 402-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин» було доповнено ст. 254 Кримінального кодексу України «Безгосподарське використання земель», засвідчує парадоксальну ситуацію, коли за ч. 2 ст. 254 Кримінального кодексу України (основний склад злочину) не було обліковано жодного злочину. Водночас, 15 злочинів обліковувались за частинами 3, 4 ст. 254 Кримінального кодексу України (кваліфікуючі склади). Зроблено висновок про те, що при об'єктивному обліку злочинів зазначене співвідношення є неможливим, що також свідчить про наявність значної латентної складової безгосподарського використання земель у частині умисного ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду. Проведений аналіз має самостійне значення як для наукової, так і правозастосовної діяльності, створює відповідну базу для інформаційного забезпечення протидії безгосподарському використанню земель, насамперед чіткого уявлення щодо сучасного стану цього феномену, та є необхідною передумовою розробки відповідної системи кримінально-превентивних специфікованих заходів.

Ключові слова: безгосподарське використання земель, кримінологічні показники, видобування бурштину, ґрунти, довкілля, злочини, екологічна злочинність, екологічна безпека, кримінальна відповідальність, кримінально-правові норми, протидія, кримінальний кодекс України.

Turlova Yu.A., Kolisnyk S.V. Some criminological indicators of land mismanagement.

Based on official statistical sources, this article presents a long-term criminological analysis of the situation with land mismanagement in Ukraine spanning the period from 2002 to 2023. The author determines absolute, average and relative indicators, in particular, the rate and dynamics of crimes in this category. The total number of recorded crimes in the category under study (1,240 crimes), their average annual occurrence (56 crimes), and the average growth rate (22.9 %) are calculated. Employing a 5th degree polynomial function, a trend depicting the dynamics of these crimes is constructed. The chosen model aptly captures the development trend of the process with high precision (coefficient of determination $R^2 = 0.916$) and facilitates the identification and characterization of four distinct periods, each reflecting the main trends of land mismanagement in Ukraine.

A paradoxical situation is revealed by the analysis of the practical application of the criminal law provisions which have supplemented Art. 254 of the Ukrainian Criminal Code « Land Mismanagement» in accordance with Law of Ukraine No. 402-IX of December 19, 2019 « On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Improvement of Legislation on Mining of Amber and Other Minerals». Notably, no crimes were recorded under Part 2 of Article 254 of the Criminal Code of Ukraine (the primary corpus delicti). Conversely, 15 crimes were recorded under Parts 3 and 4 of Article 254 (qualifying elements of the crime). The author concludes that this correlation would be impossible in the case of objective recording of crimes, and it also underscores a noteworthy latent aspect of land mismanagement, in particular, deliberate evasion of mandatory reclamation of lands damaged in the course of pilot commercial development of amber deposits or amber mining under a special subsoil use permit, resulting in considerable damage. The conducted analysis holds an intrinsic value both for scientific research and for law enforcement, ensuring an appropriate information support base for countering land mismanagement, firstly, by providing a clear understanding of the current situation with this phenomenon. Furthermore, it lays the groundwork for the development of the relevant system of criminal preventive measures tailored to address this specific issue.

Key words: mismanagement of lands, criminological indicators, amber mining, soils, environment, crimes, environmental crime, environmental safety, criminal liability, provisions of criminal law, counteraction, Criminal code of Ukraine.

Постановка проблеми. Проблеми охорони та раціонального використання земель, зважаючи на їх унікальне екологічне та економічне значення, набувають особливого характеру та гостроти у зв'язку із значним антропогенним впливом, що призводить до їх поступової деградації і, як наслідок, – зниження якості та родючості ґрунтів і загального погіршення екологічного стану земельних ресурсів. Відповідно до статей 13 та 14 Конституції України земля є об'єктом права власності Українського народу та основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Зазначений природний об'єкт виступає фундаментом формування природних і природно-антропогенних ландшафтів, вагомим підґрунтям розвитку національної економіки, сфери послуг тощо. Конституційні положення про особливу охорону земель насамперед стосуються земель сільськогосподарського призначення. Як відомо, стан використання земель в Україні є критичним, надмірна розораність угідь та майже цілковите припинення виконання комплексу робіт із захисту ґрунтів призводить до розвитку ерозійних і деградаційних процесів.

Значним чином інтенсифікували ці процеси на території України військові дії, які з 2014 року разуче порушила ґрунтове середовище і спричинила широкомасштабну та довготривалу деградацію довкілля. Повномасштабне вторгнення з 24 лютого 2022 року ще більше загострило проблему деградації ґрунтів, а висока інтенсивність бойових дій на окремих ділянках поставила під сумнів безпечність використання земель, що безпосередньо постраждали від військового впливу [1, с. 4].

Стан земель, як важливої та унікальної складової навколишнього природного середовища, визначає як стан екологічної безпеки (ст. 50 Конституції України), так і продовольчу безпеку держави, що також має винятково важливе значення з огляду на сучасні глобалізаційні умови. Так, відповідно до Звіту Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН «Глобальне сільське господарство до 2050 року» очікується, що населення світу зросте більш ніж на третину. Прогнозується, що це

зростання відбудеться в країнах Глобального Півдня. Другою загрозою є урбанізація, оскільки передбачається, що вона продовжиться прискореними темпами [2]. Деградація ґрунтів як наслідок безгосподарського використання земель є одним із основних процесів, який загрожує харчуванню, і визнана однією з найважливіших проблем на глобальному рівні для продовольчої безпеки та сталого розвитку в усьому світі. Низка щорічних глобальних заходів була спрямована на утвердження й імплементацію принципів сталого управління ґрунтовими ресурсами як першооснови та фундаменту для гарантування продовольчої безпеки. Так, Глобальний форум з продовольства та сільського господарства (Global Forum for Food and Agriculture — GFFA 2022), що відбувся 24–28 січня 2022 р. у Берліні, вперше було присвячено питанням здоров'я ґрунтів та їх впливу на продовольчу безпеку й глобальні кліматичні проблеми. Головна тема GFFA 2022 року – «Стале використання землі: продовольча безпека починається з ґрунту», яка є однією з найважливіших проблем глобальної продовольчої ситуації та вимагає співпраці в усьому світі. Це пов'язано, зокрема, з тим, що, з одного боку, понад 90% світового виробництва їжі залежить від ґрунту, а з іншого боку, – якість ґрунтів у світі дедалі більше погіршується, а родючих земель стає все менше. За результатами конференції 68 міністрів підписали розгорнуте заключне комюніке «Стале використання землі: продовольча безпека починається з ґрунту», що є заклик до практичних дій і входить до поточного міжнародного дискурсу щодо світової аграрної політики. Україна – серед підписантів зазначеного комюніке, що свідчить про взяття на себе зобов'язань вживати конкретних дій щодо сталого управління ґрунтами для гарантування національної та глобальної продовольчої безпеки, а також для підвищення рівня життя фермерів й адаптації до зміни клімату [3].

Отже, зазначені питання для України, яка є одним із найбільших світових виробників сільськогосподарської продукції, є особливо актуальними та такими, що потребують відповідного державного реагування. Вочевидь, ефективна охорона земель та протидія злочинам у цій сфері потребує відповідного інформаційного забезпечення такої діяльності, насамперед чіткого уявлення щодо сучасного стану цього феномену та його детермінуючих чинників. Відтак, вивчення і розв'язання задач щодо визначення кримінологічних показників злочинів у сфері охорони земель, зокрема й безгосподарського використання земель, є актуальним завданням кримінологічної науки.

Стан опрацювання цієї проблематики. Дослідження, що проводились різними авторами стосовно розробки проблем, пов'язаних із правовою охороною земель, сформували значний масив наукової інформації та представлені роботами таких вчених як В.І. Андрейцев, С.Б. Гавриш, О.О. Дудоров, Т.В. Корнякова, В.К. Матвійчук, І.І. Митрофанов, В.Л. Мунтян, П.С. Матишевський, Р.О. Мовчан, В.О. Навроцький, М.І. Панов, Г.С. Поліщук, А.М. Притула, М.І. Сингаєвська, Ю.А. Турлова, Ю.С. Шемшученко, А.М. Шульга, а також інших фахівців з кримінального, екологічного, земельного права та кримінології. У результаті досліджень, що провадилися в останні півстоліття названими вище та іншими фахівцями, у правовій доктрині сформовані надійні підвалини для подальшого пізнання порушеної проблематики. Роботи зазначених авторів мають велике наукове і практичне значення. Проте більшість з них не містять аналізу безгосподарського використання земель як соціального феномена, не враховують зміни законодавства, що регламентує кримінальну відповідальність за зазначені посягання, а також не досліджують кримінологічну характеристику злочинів даної категорії. Відтак, кримінологічні аспекти даної проблематики, зокрема стан та тенденції злочинності у цій сфері потребують додаткових досліджень.

Метою статті є проведення кримінологічного аналізу безгосподарського використання земель, тобто розрахунок на основі офіційних статистичних джерел відповідних кримінологічних показників, що відображають рівень і динаміку досліджуваного виду злочинів, що має самостійне значення як для наукової, так і правозастосовної діяльності, та є необхідною передумовою розробки відповідної системи кримінально-превентивних специфікованих заходів.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, одне з центральних місць у реалізації екологічної політики держави, зокрема й у сфері охорони земель, займають заходи кримінально-правового характеру, що мають відповідну регулюючу функцію та охороняють інтереси держави, суспільства, а також забезпечують інтереси людини. Однією з форм кримінально-правової охорони земель є встановлення відповідальності за порушення вимог законодавства щодо охорони і раціонального використання земель. Чинним Кримінальним кодексом України (далі – КК України) починаючи з 2001 року статтею 254 встановлена відповідальність за безгосподарське використання земель, якщо це спричинило тривале зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту [4].

Дослідження кримінологічних показників будь-якого злочину, зокрема й безгосподарського використання земель, має як теоретичне, так і практичне значення, адже є складовою інформаційного забезпечення протидії злочинності, передусім щодо опосередкованого та безпосереднього предмета діяльності, тобто стосовно злочинності, її причин і умов, інших детермінантів, динаміки їхньої зміни, спрямування і змісту запобіжних заходів і засобів, оцінки їхньої результативності, відповідних знань та умінь (навичок) суб'єктів діяльності [5, с. 359]. Крім того, дослідження рівня та динаміки суспільно небезпечних діянь застосовується для визначення доцільності та необхідності їх криміналізації, а саме оцінки відносної поширеності діяння як другої соціально-кримінологічної передумови криміналізації, яка полягає у тому, що діяння, яке криміналізується, повинно бути, з одного боку, достатньо розповсюдженим, тобто проявляти деякі загально-соціальні закономірності, з іншого – не повинно бути надзвичайно широко поширеним [6, с. 123].

Для досягнення мети дослідження вважаємо за доцільне застосувати методологію кримінологічного аналізу екологічної злочинності, окремих видів екологічних злочинів і розрахунку відповідних кримінологічних показників, що ґрунтовно описана в роботах Ю.А. Турлової [7, 8]. Для підвищення достовірності отриманих результатів доцільним є проведення довгострокового (22 р.) кримінологічного аналізу безгосподарського використання земель в Україні. Початковим роком аналізованого періоду обрано 2002 р. – перший повний рік після набуття чинності КК України, відповідно до норм якого встановлена відповідальність за досліджувані злочини.

Розрахунки дають підстави для твердження щодо відносно невисокого рівня облікованості досліджуваних злочинів. За відомостями, що містяться у статистичних звітах – форма № 1 МВС «Про злочинність на території України», «Єдиний звіт про злочинність», «Звіт про злочинність» та форма № 1 ОГП (ГПУ) «Єдиний звіт про кримінальні правопорушення» протягом усього аналізованого періоду разом, було обліковано 1240 зазначених злочинів.

Розрахунок середньої арифметичної простої величини дає нам можливість встановити середнє річне значення абсолютної кількості зареєстрованих (облікованих) випадків безгосподарського використання земель і охарактеризувати типовий розмір досліджуваної ознаки, тобто узагальнюваний показник, який демонструє усереднене значення ознаки сукупності за конкретний період. Протягом 2002–2023 рр. ця величина становить 56 злочинів.

Абсолютні значення облікованих протягом 2002–2023 рр. випадків безгосподарського використання земель і розраховані відносні показники динаміки (базисний та ланцюгові темпи зростання) наведені нижче.

Таблиця 1

Показники динаміки безгосподарського використання земель

Роки	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Обліковано злочинів	3	11	25	49	30	26	27	25
Темп зростання (зниження) до попереднього року, %	100	367	227	196	61	87	104	93
Темп зростання (зниження) до 2002 р., %	100	367	833	1633	1000	867	900	833
Роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Обліковано злочинів	26	11	7	25	18	25	56	28
Темп зростання (зниження) до попереднього року, %	104	42	64	357	72	139	224	50
Темп зростання (зниження) до 2002 р., %	867	367	233	833	600	833	1867	933
Роки	2018	2019	2020	2021	2022	2023		
Обліковано злочинів	47	56	149	207	161	228		
Темп зростання (зниження) до попереднього року, %	168	119	266	139	78	142		
Темп зростання (зниження) до 2002 р., %	1567	1867	4967	6900	5367	7600		

Як свідчать наведені відомості, за досліджуваній період масив облікованих злочинів зріс у 76 разів (відповідно, темп зростання до 2002 р. становив 7600 %). Мінімальний рівень злочинів спостерігався у 2002 році – 3, а максимальний – у 2023 році (228). Найштрімкіше збільшувалась кількість таких злочинів у 2003 та 2020 роках – темп зростання до попереднього року (ланцюговий) становив 367 % та 266 %. Найсуттєвіші зниження рівня досліджуваних злочинів відбувалось у 2011 та 2017 роках – темп зниження (ланцюговий) становив 42 та 50 % відповідно.

Грунтуючись на наведених у таблиці даних розрахуємо середній темп зростання злочинів протягом аналізованого періоду, який показує, у скільки разів у середньому кожен цей рівень (за певний рік) більший (або менший) від попереднього рівня. Зважаючи на те, що середній темп зростання розраховується для ряду динаміки з однаковими інтервалами, зазначений показник динаміки обчислюється за формулою середньої геометричної та становить 122,9 %. На підставі середнього темпу зростання доцільно визначити середній темп приросту досліджуваних злочинів, що демонструє, на скільки відсотків у середньому збільшується (зменшується) цей рівень порівняно з попереднім. Відповідно, протягом 2002–2023 років середній темп приросту облікованих випадків безгосподарського використання земель становив 22,9 %.

Для побудови тренду, що описує динаміку досліджуваних злочинів, використаємо поліноміальну функцію 5-го порядку ($y = -0,0006x^5 + 0,0276x^4 - 0,3628x^3 + 0,4778x^2 + 12,043x - 8,2992$). Підбір типу тренду визначається максимальним значенням коефіцієнта детермінації R^2 ($R^2 \rightarrow 1$), який вказує, наскільки отримані спостереження підтверджують модель. Обрана нами модель доволі точно відображає тенденцію розвитку процесу (коефіцієнт детермінації R^2 дорівнює 0,916), що дає змогу використати одержаний поліном для подальшого вивчення.

Аналіз показників досліджуваних злочинів засвідчує хвилеподібні зміни в кількості зареєстрованих злочинів на фоні стійкої загальної тенденції до їх зростання (рис. 1). Побудований тренд дозволяє виокремити чотири умовних періоди.

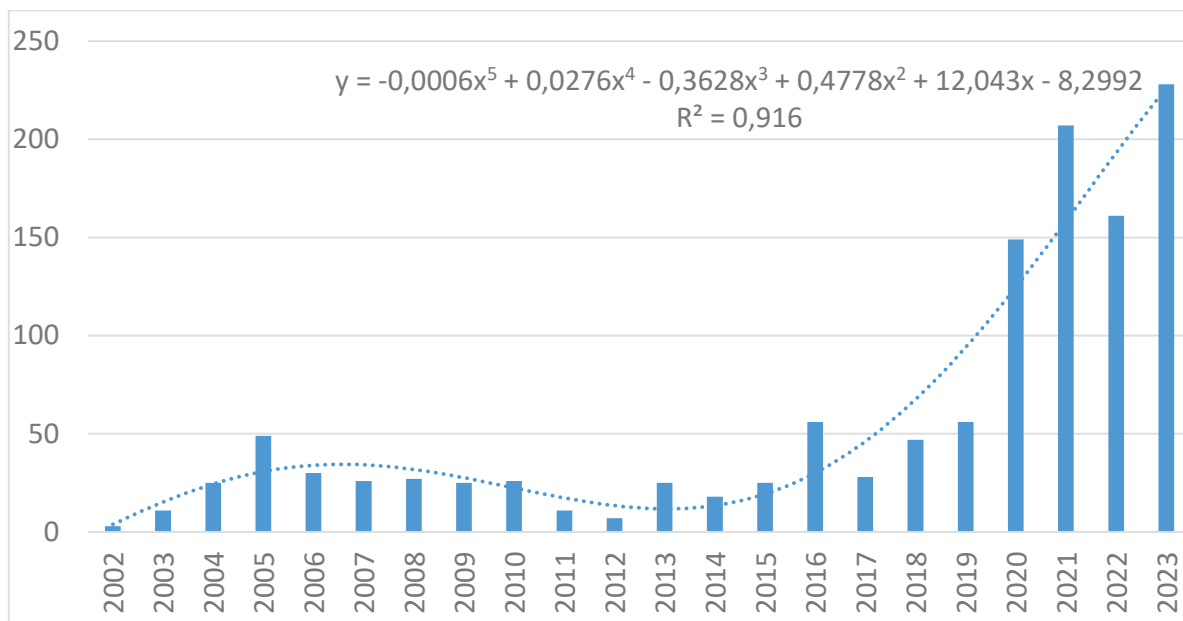

Рис. 1. Динаміка безгосподарського використання земель протягом 2002–2023 рр. в Україні

Перший із них (2002–2005 рр.) характеризується суттєвим зростанням кількості досліджуваних злочинів з початкового мінімального значення у 3 злочини до 49 злочинів у 2005 році.

Другий період (2006–2012 рр.) характеризується зниженням облікованих злочинів до мінімального за період значення у 2012 році на рівні 7 злочинів. Середнє значення для цього періоду становило 22 злочини.

Відповідно до побудованої діаграми третій період (2013–2019 рр.) починається із стрімкого зростання облікованих злочинів у 2017 році (темп зростання до попереднього року (ланцюговий) становив 145 %) та подальшою стабілізацією абсолютних показників із незначними щорічними коливаннями при середньому річному значенні на рівні 36 злочинів.

Останній четвертий період (2020–2023 рр.) характеризується максимальними значеннями облікованих злочинів при середньому річному рівні у 186 злочинів. Крім того, саме поняття безгосподарського використання земель змінилось внаслідок доповнення ст. 254 КК України новими частинами, що істотно розширило сферу застосування зазначеної статті та відповідно призвело до змін у правозастосовній практиці та офіційній статистиці, що її відображає. Відповідно до Закону України від 19 грудня 2019 року № 402-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин» [9] КК України було доповнено не тільки ст. 240¹ «Незаконне видобування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину», але й частинам 2, 3, 4 ст. 254, які встановлюють відповідальність за: умисне ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду (ч. 2 ст. 254 КК України); дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб (ч. 3 ст. 254 КК України); дії, передбачені частиною другою або третьою цієї статті, якщо вони спричинили тяжкі наслідки (ч. 4 ст. 254 КК України).

Можна було б припустити, що різке збільшення облікованих злочинів за ст. 254 КК України у 2020-2023 роках зумовлене масовим застосуванням нових кримінально-правових норм (частин 2, 3, 4 ст. 254 КК України). Водночас, аналіз статистичних даних засвідчує, що за зазначеними нормами було обліковано за останні 4 роки лише 15 злочинів. Ще 27 злочинів були вчинені до прийняття Закону України від 19.12.2019 року № 402-IX, але обліковано їх було вже у 2020-2023 роках.

Звертає також увагу те, що за ч. 2 ст. 254 КК України не було за ці роки обліковано жодного злочину, а усі вищезазначені 15 злочинів обліковувались за частинами 3, 4 ст. 254 КК України (11 – за ч. 3 ст. 254 КК України та 4 – за ч. 4 ст. 254 КК України). Парадоксальність ситуації полягає у тому, що ч. 2 ст. 254 КК України описує основний склад злочину, а частини 3, 4 ст. 254 КК України – кваліфікуючі склади цього ж злочину. На нашу думку, при об'єктивному обліку злочинів зазначене співвідношення між кількістю вчинених злочинів за основним і кваліфікуючими складами одного й того ж злочину є неможливим. Отже, зазначена ситуація свідчить про наявність значної латентної складової безгосподарського використання земель. Вочевидь, з'ясування масштабів і природи цієї латентності потребує спеціальних наукових досліджень.

Висновки. Проведений авторами довгостроковий кримінологічний аналіз стану безгосподарського використання земель в Україні дав змогу з'ясувати абсолютні, середні та відносні показники, зокрема рівень і динаміку злочинів даної категорії протягом 2002–2023 років. На основі вивчення практики застосування кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за зазначені посягання, а також інших джерел кримінологічної інформації надано опис і кримінологічну інтерпретацію стану досліджуваних злочинів, а також визначені основні тенденції їх відтворення. Уявляється, що проведені розрахунки виправдовуються, по-перше, завданнями оцінки правозастосовної практики у досліджуваній сфері в наукових і практичних цілях, по-друге, поясненням детермінації злочинної поведінки, по-третє, потребою у розробці та здійсненні адекватних законодавчих, правозастосовних, організаційних й інших заходів протидії безгосподарському використанню земель.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вплив війни росії проти України на стан українських ґрунтів. Результати аналізу / О. Голубцов, Л. Сорокіна, А. Сплодитель, С. Чумаченко. Київ: ГО «Центр екологічних ініціатив «Екодія». 2023. 32 с.
2. Global Agriculture Towards 2050. High Level Forum – How to Feed the World in 2050, 12-13 October 2009. Rome: FAO, 2009.
3. Балюк С., Кучер А. Національне багатство України – чорноземи – під загрозою знищення. URL: <http://www.golos.com.ua/article/366511> (дата звернення: 21.01.2024).

4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#top> (дата звернення: 20.01.2024).
5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
6. Колісник С.В., Турлова Ю.А. Соціально-кримінологічні передумови криміналізації безгосподарського використання земель. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 76, ч. 2. С. 119–125.
7. Турлова Ю.А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.
8. Турлова Ю.А., Орлов Ю.В., Поліщук Г.С., Козлюк Л.Г., Тернавська А.А. Кримінологічна характеристика екологічних злочинів у сфері охорони надр. *Науковий вісник Національного гірничого університету*. 2023. № 1. С. 129–135.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин: Закон України від 19.12.2019 № 402-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-20#п63> (дата звернення: 23.01.2024).